

Урок 3 Оформлення біполярного світу

1. Загострення суперництва між США та Радянським Союзом

Війна ослабила традиційно сильні європейські держави, які впродовж століть визначали політичний клімат у світі, — Велику Британію, Німеччину та Францію. Виникли дві наддержави — США та СРСР. Світ набув ознак біполярності (двополюсності). На одному полюсі опинилися США й країни західної демократії, на іншому — СРСР і країни, у яких постали комуністичні режими. «Холодна війна» була зумовлена засадничими розбіжностями між політичними, економічними та соціальними системами — капіталізмом і комунізмом. Сполучені Штати Америки відхилили комунізм і підтримували лібералізм і демократію.

• Чи були, на Вашу думку, серед взаємних претензій СРСР і США такі, які неможливо було відхилити безболісно для кожної з двох країн? Наведіть аргументи на підтвердження Вашої точки зору.

Дії СРСР, які Захід вважав проявом ворожості й експансіонізму

- Повільна демобілізація Радянської армії після війни;
- приведення до влади прорадянських урядів у країнах Центрально-Східної Європи;
- створення в 1947 р. Інформаційного бюро комуністичних і робітничих партій (Комінформбюро), яке пропагувало комунізм, вихваляло радянську політику в Європі, протидіяло «доктрині Трумена» і «плану Маршалла»;
- блокада Берліна тощо.

Дії США, які СРСР вважав проявом ворожості й експансіонізму

- Намагання встановити американський контроль над Європою та світом («доктрина Трумена», «план Маршалла»);
- небажання співпрацювати із СРСР у військовій галузі;
- наполягання на поверненні США техніки й устаткування, наданих СРСР за програмою ленд-лізу в роки війни;
- приховування від Радянського Союзу секретів у сфері ядерних озброєнь тощо.

Словник

• **Біполярний (двополюсний) світ** — термін, що використовувався в роки «холодної війни» для характеристики світу, розділеного протистоянням між комуністичною та демократичною системами.

прав

завзято критикували вади капіталізму, зокрема майнове розшарування в країнах Західної Європи, а надто в Сполучених Штатах Америки.

• Які, на Вашу думку, зміни в геополітичній ситуації у світі відображено на карикатурі американського художника?

Американська карикатура «Трумен-Сталін». 1950 р.

США критикували тоталітарну сутність радянського режиму, порушення комуністами громадянських і релігійних і свобод. Радянські керівники так само

Дві обставини забезпечили США місце наддержави: по-перше, військова могутність; по-друге, потужна, особливо на тлі спустошеного СРСР і зруйнованої війною Європи, економіка. Бомбардування американцями японських міст Хіросіми й Нагасакі поклало початок новій епосі — атомній. США прагнули скористатися атомною бомбою як засобом тиску на СРСР. Однак у 1949 р. СРСР успішно випробував власну атомну бомбу й цим поклав край ядерній монополії США.

Військова могутність США базувалася також на добре оснащених армії та флоті, військових баз по всьому світу. Уклавши міжнародні оборонні договори на Сході (з Японією, Іраном, Іраком), США забезпечили свою присутність у цьому стратегічно важливому регіоні.

В умовах біполярного світу США надавали фінансову допомогу тим країнам, які могли потрапити під вплив СРСР і перебували у сфері американських інтересів. СРСР надавав допомогу країнам, у яких були встановлені лояльні до Радянського Союзу політичні режими, та країнам, що проводили недружню політику щодо США.

Єдиною країною, яка могла претендувати на роль третьої сили, була Велика Британія. Однак під час двох світових воєн у XX ст. країна зазнала масових руйнувань, що завдало удару її економіці, а отже, і політичному авторитету. Відтепер у світі найвпливовішими країнами були Сполучені Штати Америки та Радянський Союз.

Свідчення

• Чи погоджуєтесь Ви зі З. Бжезинським, що утворення біполярного світу було неминучим? За яких, на Вашу думку, обставин можна було уникнути протистояння між СРСР і США?

«Європейська ера у світовій політиці завершилася під час Другої світової війни... Поразка Німеччини стала неминучою завдяки... двом позаєвропейським переможцям — Сполученим Штатам Америки та Радянському Союзу... Протягом наступних п'ятдесяти років домінувало двополюсне американо-радянське змагання за глобальне верховенство. ...Геополітичний вимір був однозначним: Північна Америка проти Європи... Переможець по-справжньому пануватиме над світом... ...Кожен із суперників мав свою ідеологічну модель світу, сповнену історичного оптимізму; для кожного його модель виправдовувала чималі зусилля й водночас посилювала переконання в неминучій перемозі».

Збігнєв Бжезинський, американський політик і політолог (Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи / пер. з англ. — Львів; Івано-Франківськ: Лілея — НВ, 2000. — С. 5-6)

Пригадайте

• Які рішення щодо Німеччини та її столиці Берліна були ухвалені на Берлінській (Потсдамській) і Кримській (Ялтинській) конференціях?

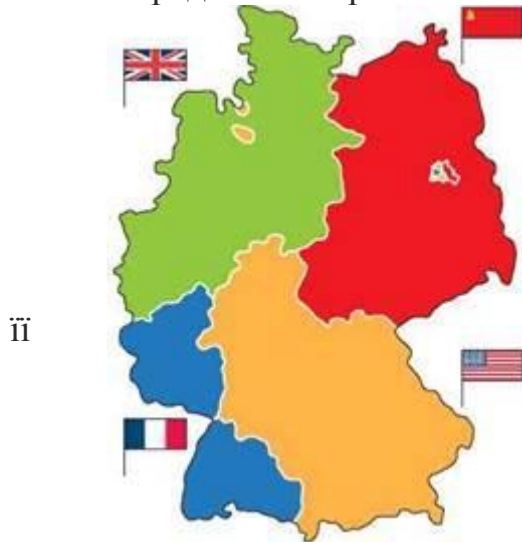
2. Радянська блокада Західного Берліна. Поділ Німеччини

В умовах «холодної війни» країни-переможниці по-різному трактували домовленості щодо долі Німеччини. СРСР мав одержувати репарації промисловою продукцією не тільки із східної, а й із західних зон окупації Німеччини. За це

Радянський Союз зобов'язався постачати до західних зон продовольство, аби не допустити голоду.

Наприкінці 1946 р. між СРСР і Великою Британією та США виник конфлікт через об'єднання американської та британської окупаційних зон та утворення Бізонії (від латин. *bi* — два). Улітку 1948 р. до Бізонії приєдналася більша частина окупаційної зони Франції (за винятком Саару), унаслідок чого утворилася Тризонія.

Того ж року в західних зонах окупації розпочалася грошова реформа, що призвело до Берлінської кризи. Стара німецька марка (рейхсмарка) на той час остаточно знецінилася. Запровадження нової німецької марки (дойчмарки) мало оживити німецьку економіку й відновити фінансову спроможність західної частини Німеччини. Радянський Союз вирішив, що західні держави прагнуть узяти під контроль усю територію Німеччини, витіснивши СРСР. Якщо грошова реформа в Західній Німеччині виявиться успішною, це сприятиме стабілізації ситуації й підвищенню рівня життя населення, а в радянській зоні цей рівень буде нижчим, вважали радянські керівники.

Поділ Німеччини на зони окупації

Після введення дойчмарки Радянський Союз запровадив нову марку на сході країни й наприкінці червня 1948 р. розпочав блокаду Західного Берліна з населенням 2 млн осіб. Блокада тривала 11 місяців. Американці вважали відкритим проявом комуністичної агресії.

Хоча Франція відмовилася від застосування сили (через економічну слабкість), інші західні країни вирішили не поступатися СРСР і налагодили повітряне сполучення із Західним Берліном, щоб доставляти жителям міста продукти харчування.

Для постачання Західного Берліна були задіяні транспортні літаки Франції, Великої Британії та США. Через несприятливі погодні умови траплялись аварії, однак це не зупинило організаторів «повітряного мосту». З червня 1948 р. до травня 1949 р. літаки союзників здійснили 278 тис. рейсів, доставляючи берлінцям продукти харчування, пальне, ліки й навіть різдвяні подарунки.

Відеосюжет про «повітряний міст» над Західним Берліном:
https://youtu.be/2R8WoOE_jn0

Свідчення

• Порівняйте радянську інформацію про події в Берліні та спогади німецького політика. Чому, на Вашу думку, автори офіційного радянського видання й німець, який у той час перебував у Берліні, по-різному оцінювали «повітряний міст»? Якому з цих двох історичних джерел Ви довіряєте більше? Поясніть, чому.

«У період дії “повітряного мосту” матеріальне становище населення західних секторів істотно погіршилося. ...З червня 1948 р. ...до вересня 1949 р.

число безробітних у Західному Берліні зросло з 47 до 228 тис. осіб. На початку 1950 р. кількість безробітних сягнула 300 тис. осіб».

З офіційного радянського видання (Международные отношения после Второй мировой войны. — М., 1962. — Т. 1 (1945-1949). — С. 473-474).

«Коли Люціус Клей (генерал, голова адміністрації американської зони окупації в Німеччині. — Авт.)... отримавши згоду президента Г. Трумена (“Ми знаходимося в Берліні й залишимося тут”), організував “повітряний міст”, він розраховував на півтора місяця, а не на 322 дні. Апогею було досягнуто, коли в Берліні приземлявся бомбардувальник з мирним вантажем кожні 48 секунд, а гуркіт двигунів став символом виживання. Повітрям було доставлено понад 2 млн т вантажів. Це стало неймовірним досягненням не лише американських військово-повітряних сил; третину вантажів доставляли британці».

Віллі Брандт, канцлер ФРН у 1969-1974 рр. (Воспоминания // Вопросы истории. — 1991. — № 1. — С. 98)

Берлінська криза була настільки вибухонебезпечною, що США навіть розглядали можливість застосування ядерної зброї. Пересвідчившись, що задумана операція не досягла мети, у травні 1949 р. Сталін зняв блокаду Берліна. Через три місяці після цієї події набув чинності договір про створення оборонного союзу західних країн.

Після Берлінської кризи не залишилося шансів на збереження цілісності Німеччини. У вересні 1949 р. у Тризонії було проголошено створення Федеративної Республіки Німеччини (ФРН). На виборах перемогла Християнсько-демократична партія, а її лідер Конрад Аденауер став першим канцлером ФРН. Столицею республіки проголосили м. Бонн.

У жовтні 1949 р. з ініціативи СРСР у Східній Німеччині було утворено Німецьку Демократичну Республіку (НДР), уряд якої очолив Вальтер Ульбріхт. Столицею НДР проголосили східну частину Берліна. Символом поділу Німеччини, який існував до 1990 р., став Берлінський мур, споруджений у центрі міста в 1961 р.

• Розгляньте карикатуру німецького художника, створену після поділу Німеччини на ФРН і НДР. Якою є, на Вашу думку, ідея малюнка?

Німецька карикатура. 1949 р.

3. Створення НАТО

Першим кроком на шляху створення оборонного союзу в складі США та європейських країн стало підписання навесні 1948 р. в бельгійській столиці Брюсселі договору про створення Західного союзу (т. зв. Брюссельський пакт) між

Бельгією, Великою Британією, Нідерландами, Люксембургом і Францією. Угода передбачала співробітництво між країнами, колективну оборону в разі війни.

Проте без участі США цей союз не міг стати потужним об'єднанням і протистояти Радянському Союзу. Спільна система оборони потребувала захисту кордонів з півночі й півдня, а отже, залучення Канади та північно- й південно-європейських держав.

Після серії переговорів, незважаючи на протести СРСР, навесні 1949 р. у столиці США Вашингтоні 12 країн (Нідерланди, Франція, Бельгія, Люксембург, Велика Британія, Ісландія, Португалія, Італія, Норвегія, Данія, США й Канада) підписали договір про створення НАТО (Організації Північноатлантичного договору) для спільної оборони країн Західної Європи та Північної Америки. Це була відповідь США та їхніх союзників на блокаду Берліна.

Відеосюжет про підписання угоди про створення НАТО (англ.):
<https://youtu.be/dGtnTx6S7e4>

Свідчення

- Проаналізуйте уривок з договору про створення НАТО. Яким постає з документа Північноатлантичний блок — наступальним чи оборонним? У тісній співпраці з якою організацією зобов'язувалися діяти країни-члени НАТО?

«Ст. 5. Сторони погоджуються, що збройний напад на одну або кількох з них у Європі чи в Північній Америці вважатиметься нападом на них усіх: і, відповідно, вони домовляються, що в разі здійснення такого нападу кожна з них, реалізуючи своє законне право на індивідуальну чи колективну самооборону, підтверджене ст. 51 Статуту ООН, надасть допомогу тій Стороні або Сторонам, які зазнали нападу, й одразу здійснить, індивідуально чи спільно з іншими Сторонами, такі дії, які вважатимуться необхідними, уключаючи застосування збройної сили, з метою відновлення й збереження безпеки в Північноатлантичному регіоні.

Про кожний такий збройний напад і про всі заходи, ужиті у зв'язку з ним, буде негайно повідомлено Раду Безпеки ООН. Такі заходи будуть припинені після того, як Рада Безпеки вживе заходів, необхідних для відновлення й підтримання міжнародного миру та безпеки».

З Північноатлантичного договору (http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/950_008)

Створення НАТО мало не тільки запобігти військовій агресії Радянського Союзу, а й згуртувати європейські країни.

Північноатлантичний договір не передбачає створення збройних сил НАТО, адже є збройні сили країн-членів блоку. Деякі країни, які є членами НАТО, наприклад Ісландія та Люксембург, узагалі не мають армії. Рішення в Альянсі ухвалюють одностайно, кожна країна-член НАТО має право вето. До 1990-х років НАТО не застосовувало військову силу проти третіх держав або з метою втручання у внутрішні справи своїх країн-членів.

4. Створення Організації Варшавського договору (ОВД)

Навесні 1955 р. Радянський Союз також створив військовий блок — Організацію Варшавського договору (ОВД). Поява нового військового союзу, угоду про який було підписано у Варшаві, — це відповідь на розширення НАТО: у 1952

р. до Північноатлантичного договору приєдналися Греція й Туреччина, а в 1955 р. — ФРН.

ОВД була військово-політичним союзом держав Європи, у яких існували комуністичні режими: Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, Румунії, СРСР, Чехословаччини, а також Албанії (з 1962 р. не брала участі в діяльності організації). Після створення ОВД було розпущено Комінформ. Провідну роль в організації Варшавського договору відіграв Радянський Союз.

Відеосюжет про підписання угоди про створення ОВД (англ.):
https://youtu.be/IaG1YSBm_Qg

Свідчення

• *Порівняйте статутні положення ОВД і НАТО (див. с. 28). Чи є між ними принципова різниця? Як Ви вважаєте, чи можна на підставі тільки документів або заяв зробити висновок про характер і наміри військово-політичних блоків?*

«Ст. 4. У разі збройного нападу в Європі на одну або декілька держав-учасниць Договору будь-якої держави або групи держав, кожна держава-учасниця Договору, реалізуючи своє право на індивідуальну чи колективну самооборону відповідно до ст. 51 Статуту ООН, надасть державі або державам, які зазнали нападу, негайну допомогу, індивідуально чи за згодою інших держав-учасниць Договору, усіма засобами, які вважатимуться необхідними, включаючи застосування збройної сили. Держави-учасниці Договору терміново проконсультуються щодо спільних заходів, яких потрібно вжити заради відновлення й підтримання міжнародного миру й безпеки.

Ст. 5. Договірні Сторони погодилися створити Об'єднане командування їхніми збройними силами...

Ст. 6. ...Створюється Політичний консультативний комітет, у якому кожну державу-учасницю Договору представлятиме член уряду або спеціально призначений представник».

Зі Статуту Організації Варшавського договору
(https://www.cvce.eu/content/publication/1997/10/13/b1234dbc-f53b-4505-9d86-277e4f5c20d4/publishable_en.pdf)

Організація Варшавського договору була слухняним знаряддям СРСР і, на відміну від свого західного противника, неодноразово вдавалася до військового втручання у внутрішні справи країн-членів ОВД (у 1956 р. в Угорщині й у 1968 р. в Чехословаччині).

5. Закріплення біполярності світу

Створення НАТО й ОВД остаточно оформило біполярність світової системи. Відмінності культури, ідеології, політичних цілей США та СРСР, на яких у роки їхнього союзу проти Німеччини та Японії обидві країни намагалися не наголошувати, тепер стали очевидними. Подальше протистояння демократії та комунізму загрожувало світові новою війною, у якій з появою ядерної зброї шансів на виживання залишалося небагато.

США заявляли, що вони підтримують право народів самостійно обирати політичний режим, закликали до вільних і відкритих виборів у повоєнну епоху. СРСР наполягав на своєму праві мати «дружніх сусідів» у Східній Європі. У

Вашингтоні підозрювали Радянський Союз у намірі поширювати комунізм у всьому світі, а в Москві політику США вважали доказом того, що Захід намагається оточити й ізольовати СРСР.

Свідчення

• *Порівняйте аргументи СРСР і США. Чи були, на Вашу думку, обидві країни налаштовані на пошук компромісів заради нормалізації двосторонніх відносин?*

«Я переконаний, що політика Сполучених Штатів Америки полягає в допомозі вільним народам чинити спротив підкоренню озброєній меншості чи зовнішньому тиску, спрямованому на їхнє підкорення. Я певен, що ми повинні допомагати вільним народам самим визначати свою долю».

Зі спеціального послання президента Г. Трумена до конгресу щодо Греції й Туреччини (12 березня 1947 р.) (Safeguarding the Republic. Essays and Documents in American Foreign Relations (1890-1991). — McGraw-Hill Inc., 1992. — P. 154)

«Генерали, адмірали, міністри Сполучених Штатів Америки та Великої Британії день у день погрожують розпалити нову війну, знищити населення наших міст і сіл, зруйнувати наші міста, заводи, школи, лікарні, наше господарство, нашу культуру. Ми викриваємо ці підступні варварські плани й вимагаємо одного — засудити ці плани, припинити діяльність, ворожу миру».

З виступу Андрія Вишинського, міністра закордонних справ СРСР на засіданні Генеральної Асамблеї ООН 1 грудня 1949 р. (Вопросы международного права и международной политики. — М., 1951. — С. 764)

Радянський Союз установлював комуністичні режими в Європі, підтримував спрямовані проти західних держав національні рухи, антиколоніальні революції в Азії та на Африканському континенті. США заохочували антикомуністичні сили всередині інших країн, оточували СРСР військовими базами. Жорстке протистояння між СРСР і США через блокаду Західного Берліна, надання США економічної допомоги Європі за «планом Маршалла» і заборона СРСР прийняти таку допомогу східноєвропейським країнам, створення НАТО й ОВД засвідчили остаточне закріплення біполярності світу.

Основні події

Червень 1948 р. — травень 1949 р. — блокада Радянським Союзом Західного Берліна.

1949 р. — поділ Німеччини; створення НАТО.

1955 р. — створення Організації Варшавського договору.

Запитання та завдання

- 1. Поясніть історичне поняття «біполярний (двополюсний) світ».
- 2. Покажіть на карті (див. форзац 1) країни-засновниці НАТО й країни, які підписали Варшавський договір.

- 3. Чому, на Вашу думку, тільки США та СРСР стали після Другої світової війни наддержавами?
- 4. Назвіть об'єктивні й суб'єктивні причини загострення відносин між СРСР і США після Другої світової війни.
- 5. Які переваги мала кожна з наддержав, що певною мірою врівноважувало їхні сили?
- 6. Що спричинило початок радянської блокади Західного Берліна?
- 7. Чому Захід виявив непоступливість у питанні про Західний Берлін?
- 8. Чи відповідало проголошення ФРН і НДР рішенням щодо Німеччини, ухваленим на Кримській (Ялтинській) та Берлінській (Потсдамській) міжнародних конференціях?
- 9. Яку роль в оформленні біполярного світу відіграло створення НАТО та Організації Варшавського договору?